

HISTORICKÝ FAKT, REALIZMUS A KONŠTRUKTIVIZMUS

EUGEN ZELENÁK, Katedra filozofie FF KU, Ružomberok

ZELENÁK, E.: Historical Fact, Realism and Constructivism
FILOZOFIA 64, 2009, No 7, p. 625

The aim of the paper is to discuss the account of the fact presented by Václav Černík. First, the author outlines the views of the defenders of the naïve realism, constructivism (or narrativism), and critical realism in historiography. The leading proponents of narrativism hold, that what the historians construe is not single facts, but general narrative interpretations. The second part offers a critical analysis of some notions and distinctions introduced by Černík in his theory of the social fact. The most questionable are his concept of observation statements and his way of differentiating between observational and theoretical statements. The author's conclusion is that the most reliable is the middle ground between naïve realism and constructivism in their radical forms.

Keywords: Naive realism – Constructivism – Narrativism – Critical realism – Observation statements

Úvod. Václav Černík vo svojom článku *Formovanie teórie spoločenského faktu* predstavuje diskusiu o kategórii (spoločenského) faktu, poukazuje na dôležitosť rozlišovania medzi ontologickou, epistemologickou a metodologickou dimenziou faktu a predkladá aj vlastné chápanie tejto kategórie. Jeho návrh je nesporne zaujímavým pokusom vyrovnat' sa s konfúziami, a to nielen vo filozofickej literatúre odvolávajúcej sa na fakty. Zjavným cieľom autora je vyhnúť sa krajným pozíciám naivného realizmu, ako aj extrémneho konštruktivismu. Fakty totiž podľa neho nie sú ani jednoduché kópie častí reality, ani subjektívne konštrukty nezávislé od mimojazykovej reality. Riešením je podľa Černíka teória faktov, ktorá uznáva konštruktívny moment pri ich vyčleňovaní a poznávaní, ale zároveň zdôrazňuje, že fakty sú istým spôsobom zakotvené v mimojazykovej realite. Domnievam sa, že to je veľmi sympatické a v hlavných rysoch prijateľné stanovisko, ktoré zohľadňuje úlohu spoločenských vedcov pri výskume, ale nerobí z nich tvorcov fikcií.

Napriek tomu, že sa prikláňam k Černíkovej snahe nájsť zmysluplnú „strednú cestu“ v teórii faktov a súhlasím s viacerými jeho názormi, v článku sa pokúsím o kritickú analýzu jeho návrhu. Zameriam sa hlavne na niektoré jeho dištinkcie, pojmy a určité aspekty jeho teórie faktu, ktoré sú vlastné aj odmietaným krajným pozíciám. Celú tému faktu budem situovať do oblasti historiografie. V prvej časti priblížim diskusiu medzi naivným realizmom, konštruktivismom a kritickým realizmom v historiografii, pričom sa pokúsím spresniť hlavne postoje prezentované priaznivcami konštruktivismu. V druhej časti poskytnem kritický rozbor Černíkovho vymedzenia pojmu faktu.

1. Naivný realizmus, konštruktivismus a kritický realizmus v historiografii. Priaznivci *naivného realizmu* v histórii sú ovplyvnení empirizmom a pozitivizmom. Empirizmus je do veľkej miery inšpirovaný Humovým pohľadom na poznávanie. Humova

všeobecne známa koncepcia člení všetky naše vnemy (perceptions) na impresie (impressions) a idey (ideas). Impresie získavame vtedy, keď sme zmyslovo konfrontovaní s nejakou realitou (samotný Hume odmieta špekulovať o príčinách v pozadí impresií ([10], 55)), a idey sú vyblednuté kópie pôvodných impresií, ktoré si môžeme vybaviť aj vtedy, keď už objekty vyvolávajúce impresie priamo nevnímame. Podľa Huma každá naša idea (pojem, myšlienka) pramení z nejakej impresie, konkrétnejšie: „*Všetky naše jednoduché idey sú pôvodne odvodené z jednoduchých impresií, ktoré im zodpovedajú a ktoré presne reprezentujú*“ ([10], 52). Empirici z toho vyvodzujú, že celé naše poznanie pochádza zo zmyslovej skúsenosti a v princípe je na ňu redukovateľné.

„Tradiční“ historici prijímajú tento pohľad a tvrdia, že v historickom diele by mali byť obsiahnuté len také informácie, ktoré pochádzajú z historických prameňov zachytávajúcich minulé udalosti. Podľa týchto historikov (napr. G. Elton, G. Himmelfarbová) je jadrom historikovej práce detailný a objektívny výskum prameňov. Podľa Eltona by sa historik mal venovať minulosti pre ňu samotnú (for its own sake), a preto by výskum nemali určovať historikove či dobové pojmy, vplyvy alebo preferencie. Navyše, ak chce historik uskutočniť takúto nepredpojatú rekonštrukciu minulého diania, musí sa riadiť heslom „*Ad fontes!*“, pretože len pramene mu odhalia pravdu o minulosti ([6], 51 – 52).¹ Niektoré dokumenty síce môžu podávať klamlivé informácie, historik však musí pomocou kritiky prameňov podvrhy odhaliť a ďalej pracovať len s objektívnymi dátami. V rámci výskumu historik identifikuje fakty a tie už len neproblematicky zachytí v jazyku. Jednotlivé tvrdenia verne zachytávajú jednotlivé fakty, teda to, čo sa udialo v minulosti, a úlohou historika je už len tvrdenia o faktoch skombinovať do podoby historického diela. Na tomto mieste prichádza vplyv pozitivizmu: Historický text sa získa zoradením jednotlivých tvrdení o faktoch.

„Tradiční“ historici teda zastávajú naivný realizmus, pretože historické fakty sú pre nich „čiasť reality“ ([4], 671), ktoré neproblematicky zachytáva historické dielo. Historické fakty sú od historikov nezávislé ([7], 3. kapitola) a kľúčové je hlavne to, aby sa historici snažili o ich pravdivú a nepredpojatú prezentáciu vo svojich dielach ([9], 173).² Tvrdenia obsiahnuté v historických prácach preto v zásade len kopírujú jednotlivé minulé fakty a aj historické práce ako celky podobne kopírujú či reprezentujú výseky minulosti.

Hlavne v druhej polovici 20. storočia sa takýto pohľad na prácu historikov stal predmetom ostrej kritiky najmä zo strany narativizmu. Kritické výhrady proti naivnému empirizmu a realizmu stojacemu v pozadí tradičného ponímania histórie sa nachádzajú napríklad v prácach H. Whita ([25]; [26]; [27]), F. Ankersmita ([1]; [2]), H. Kellnera ([14]; [15]), K. Jenkinsa ([12]; [13]) alebo A. Munslova [19]. Hoci skupina týchto kritikov je do veľkej miery heterogénna, všetci sa v zásade zhodujú na tom, že v minulosti sa pri analýzach historikovej práce neprimerane veľa pozornosti venovalo fáze pramenného

¹ „Pre historika realita – áno, pravda – minulosti existuje v materiáloch rôznych druhov, ktoré boli vytvorené danou minulosťou v čase, keď prebiehala, a ktoré zanechala ako svedectvo. Historické doklady nie sú vytvorené historikom a len ich malá časť bola zámerné vytvorená pre neho; je to jednoducho zásobáreň minulých skutkov, ktorá je stále dostupná skúmaniu“ ([6], 52).

² „Je vzrušujúcejšie písať pravdivú históriu (alebo tak pravdivú, ako dokážeme) než vymyslenú históriu, inak by sa historici rozhodli byť radšej románopiscami; vzrušujúcejšie je pokúsiť sa prekonať vlastné záujmy a predsudky, než sa im oddávať;... vzrušujúcejšie je pokúsiť sa uviesť fakty (bez výhody úvodzoviek) tak korektne, ako sa len dá, než popierať samotnú myšlienku faktov...“ ([9], 173).

výskumu. Aj z tohto dôvodu filozofi a teoretici histórie prehliadali skutočnosť, že historické dielo treba istým spôsobom napísať a že historické práce sú do veľkej miery konštruované. Podľa spomínaných autorov sa veľa podstatného o historickom diele dozvieme práve vtedy, keď sa naň pozrieme ako na diskurzívny konštrukt jeho autora. K historickým prácam by sme teda mali pristupovať podobne, ako literárni teoretici pristupujú ku krásnej literatúre.³

Ak chceme adekvátne porozumieť *konštruktivizmu* (narativizmu) v oblasti histórie, je potrebné správne určiť, čo konkrétne je podľa autorov ako White a Ankersmit konštruktom. Pokúsim sa ukázať, že hlavní protagonisti tohto smeru v skutočnosti nezastávajú tak radikálne stanovisko, ako to prezentujú niektorí ich kritici, napr. [23], a tým zároveň doplním a spresním Černíkov rozbor tohto stanoviska. Konkrétne poukážem na to, že hlavní predstavitelia narativizmu netvrdia, že neexistuje minulé realita, o ktorej hovoria historické narácie, ani to, že historické fakty sú konštruktmi historikov. Narativisti v skutočnosti zastávajú názor, že historikova tvorivá aktivita sa sústreďuje najmä na konštrukciu celých narácií, reprezentácií, či interpretácií minulosti. Teda historici nekonštruujú jednotlivé fakty, ale celostné návrhy na to, ako vykladať minulé dianie.

Takéto stanovisko rozhodne zastávajú dvaja hlavní predstavitelia narativizmu Hayden White a Frank Ankersmit. White otvorene akceptuje, že minulé udalosti existovali, a uznáva, že tieto udalosti sú zaznamenané v kronikách. Tvorivá práca historika prichádza až vtedy, keď sa autor pokúsi usporiadať tvrdenia o udalostiach takým spôsobom, aby ich mohol podať v podobe nejakého príbehu ([25], 5 – 7). Takže historická narácia podľa Whita ukazuje zároveň dvoma smermi: „*smerom na* udalosti opísané v narácii a *smerom na* druh príbehu alebo mythos“ ([26], 88), ktorý si historik zvolil na priblíženie minulého diania čitateľovi. Konštrukcia historika sa pritom deje na druhej úrovni, pretože historici netvorili udalosti, ale len rámce na ich zmysluplné prerazovanie vo svojich dielach. Ako výstižne uvádza J. Šuch, White nespochybňuje možnosť pravdivosti jednotlivých tvrdení v kronike, ale možnosť pravdivosti „na úrovni historickej narácie podávajúcej ucelenejší obraz o minulosti“, pretože na tejto úrovni „spodobovanie udalostí je prispôbené literárnemu kódu, naratívnej forme“ ([24], 681). Keďže naratívna forma je zložka, ktorú historik nenachádza v minulosti – minulosť totiž nič také neobsahuje –, ale ju sám historickému dielu dodáva, podľa Whita historická narácia *ako celok* nekopíruje minulé realitu.

Podobné sú aj Ankersmitove názory. Podľa neho jednotlivé tvrdenia obsiahnuté v historických prácach odkazujú na minulé realitu a môžu byť buď pravdivé, alebo nepravdivé ([1], 101). K radikálnej zmene však dochádza na úrovni celej historickej reprezentácie (narácie), ktorá už podľa neho minulosť neopisuje (a preto nemôže byť ani pravdivá, ani nepravdivá), ale skôr predkladá interpretáciu minulého diania. Historická reprezentácia neprestáva *hovoríť o* minulosti, no na rozdiel od jednotlivých tvrdení reprezentácia nie je „kópiou“ mimojazykovej reality, ale skôr návrhom na to, ako máme minulé realitu vnímať ([1], 217; [2], 39 – 41). Takže ani podľa Ankersmita historik nie je konštruktérom faktov, ale len celostných interpretácií či výkladov vybraných úsekov minulého diania. Jeho konštruktivizmus sa netýka jednotlivých faktov, ale holistických pohľadov na minulosť. Podľa neho problematické nie sú tvrdenia ako „Francúzska revolúcia

³ Viac o narativizme pozri v práci [28].

vypukla v roku 1789“, ale historické reprezentácie Francúzskej revolúcie, pretože v ich prípade nejde o opis či kopírovanie už existujúcej entity.⁴

Samozrejme, konštruktivizmus (narativizmus) je dosť heterogénne hnutie, preto aj medzi jeho sympatizantmi sa nájdu odlišné názory. Niektorí autori neprijímajú principiálny rozdiel medzi jednotlivými tvrdeniami a celými naráciami, a preto zastávajú názor, že všetko, čo vypovedáme o minulosti, je teoreticky podmienené. Napríklad podľa P. Rotha nemá veľký zmysel hovoriť o udalostiach ako takých, ale len o udalostiach priblížených s využitím istého opisu či teórie [22]. Ešte ďalej idú niektorí radikálnejší konštruktivisti, vítajúci postmodernistické vplyvy v histórii. Napríklad K. Jenkins pri predstavovaní názorov iného narativistu (R. Berkhofera) vyhlasuje: „Žiadny referent (fakt/minulosť) neexistuje mimo samotných historických textov“ ([12], 20). Doslovne vzaté, v tomto vyjadrení autor eliminuje ontologickú stránku historických faktov. Avšak keďže Jenkins patrí medzi teoretikov okúzlených postmodernistickým diskurzom, ktorý netrvá na konzistentnosti, na predchádzajúcej strane tvrdí: „Nikto, samozrejme, nepopiera, že skutočná minulosť existovala“ ([12], 19). Na tomto mieste nie je dôležité podať jednoznačný výklad Jenkinsovho stanoviska. Podstatná je skutočnosť, že priamočiare popretie existencie minulej reality či istého typu historických faktov sa medzi konštruktivistami vyskytuje len výnimočne.

Hlavní a najdiskutovanejší predstavitelia konštruktivizmu teda hovoria *len o konštrukcii celých narácií alebo holistických reprezentácií*. Naopak, ako na to vhodne upozorňujú viacerí kritici, *ich chápanie jednotlivých udalostí či faktov (a ich zachytenie pomocou jednotlivých tvrdení) je veľmi blízke naivnému realizmu* ([18], 313 – 315; [3], 193 – 195). Spomedzi sympatizantov konštruktivizmu iba málokto autori hovoria o teoretickej podmienenosti nielen celých narácií, ale i samotných „základov“ (opisov jednotlivých faktov, udalostí). Skutočne len najradikálnejší jednotlivci úplne popierajú ontologickú stránku faktov (hoci nekonzistentné vyjadrenia posledne spomínaných autorov možno interpretovať viacerými spôsobmi).

Epistemologické predpoklady naivných realistov a návrhy konštruktivistov koketujúce s relativizmom vyvolali v posledných desaťročiach kritickú reakciu zo strany teoretikov, ktorí sa pokúsili podať zmysluplnejší obraz práce historikov. Títo kritici (napr. Chris Lorenz, John Zammito atď.; môžeme ich nazvať *kritickými realistami*) na jednej strane nemienia považovať historické práce za bezprostredné „kópie“ reality, no na druhej strane sa odmietajú vzdať idey, že historici by sa mali snažiť o pravdivé diela referujúce na minulosť. Na rozdiel od naivných realistov kritickí realisti hovoria o teoreticky podmienených opisoch minulosti (a to aj na úrovni jednotlivých tvrdení), ale na rozdiel od konštruktivistov sa nevzdávajú pojmov pravdy a referencie.

Na stručnú ilustráciu môžu poslúžiť názory holandského filozofa histórie Chrisa Lorenza. Vychádzajúc z pojmov, ktoré sú bežne rozoberané vo filozofii vedy, ako napr. nedourčenosť (underdetermination), teoretická podmienenosť/nasýtenosť/zaťaženosť teórie (theory-ladenness), pojmový rámec (conceptual framework), Lorenz upozorňuje na to, že historické texty nemožno chápať ako bezprostredné obrazy minulých faktov. V skutočnosti je každé tvrdenie historika o minulosti skonštruované v nejakom teoretickom či konceptuálnom rámci ([17], 313). Aj také elementárne tvrdenie ako „Francúzska revolú-

⁴ Viac o Ankersmitovom pohľade na históriu pozri v práci [29].

cia vypukla v roku 1789“ musí predpokladať minimálne nejaký chronologický rámec a aspoň provizórnu teóriu revolúcie. Iný historik, prístupujúci k tej istej udalosti z iného teoretického hľadiska, by ju totiž mohol predstaviť ako puč alebo vzburu. Takže podľa Lorenza minulé realitu nemožno zachytiť bezprostredne, ale len cez nejaký referenčný rámec. To však nie je dôvod na to, aby sme podľa vzoru narativistov odmietli hovoriť o pravdivosti historických narácií. Ako hovorí Lorenz: „Takže skutočnosť, že vzťah korešpondencie medzi nejakým pravdivým tvrdením a svetom, na ktorý odkazuje, je konvenčným vzťahom vnútri pojmového rámca, *nevyvracia* platnosť pojmov referencie a pravdy ako korešpondencie“ ([17], 310). Zdá sa, že práve takýto kriticky realistický pohľad na historickú prácu neupadá do spomínaných extrémov naivného realizmu ani radikálneho konštruktivismu. Lorenz navyše dokáže ozrejmiť, ako je možné, že aj keď sú historické práce testovateľné a hovoria o minulej realite, historici sa tak často nezhodujú na historických faktoch. Podľa neho je to preto, že historici bežne používajú rôzne teoretické a pojmové rámce.

2. Černíkov pojem (historického) faktu. Václav Černík evidentne sympatizuje s umierneným stanoviskom kritického realizmu. Vo svojej koncepcii faktu preto zohľadňuje konštruktívny vplyv sociálnych vedcov, ale nie do tej miery, aby o nich vyhlásil, že samotné fakty (ich ontologickú stránku) aj vytvárajú. Podstata jeho chápania faktov je nasledovná. Podľa Černíka je nevyhnutné rozlíšiť medzi ontologickou, epistemologickou a metodologickou rovinou faktu. Na *ontologickej* úrovni si podľa neho nesmieme zamieňať ontickú kategóriu veci osebe s ontologickou kategóriou objektu, t. j. veci pre nás. Vec osebe je v tomto poňatí entitou, ktorá ďalej nezohráva žiadnu dôležitú úlohu. Faktom je objekt (vec pre nás), ktorý už nie je úplne nezávislou časťou „mimojazykovej reality“, ale je to „niečo, čo už nesie na sebe pečať subjektu“ ([4], 674). Fakt je teda entita vyčlenená a istým spôsobom ovplyvnená (čo iné by znamenalo „nesie na sebe pečať“?) poznávajúcim a konajúcim subjektom. Je zaujímavé, že na bližšiu charakteristiku faktu na ontologickej úrovni Černík volí epistemologický slovník. Tvrdí totiž, že fakt sa skladá z „bezprostredne zmyslovo pozorovateľnej“ časti a z časti, ktorú takto priamo pozorovať nemožno ([4], 674).

Podľa Černíka na *epistemologickej* úrovni pokračuje konštrukčná aktivita poznávajúceho subjektu. Fakt ako objekt s „pečaťou subjektu“ sa stáva podkladom tvorby myšleného objektu alebo modelu. V tomto prípade však podľa neho rozhodne nejde o ontologickú konštrukciu. Okrem myšlených objektov sa na epistemologickej úrovni pracuje s faktografickými tvrdeniami, ktoré zachytávajú objekty poznávania. Podľa Černíka dvom spomenutým častiam (stránkam, zložkám) faktu zodpovedajú dva druhy výrokov: observačné a teoretické výroky. Observačné výroky sa podľa neho „skladajú z individuových termínov, ktoré denotujú zmyslovo pozorovateľné predmety, a z observačných predikátov“ ([4], 674). V prípade poznania zachyteného teoretickými tvrdeniami, ktoré hovoria o nepozorovateľných či „skrytých“ vlastnostiach a vzťahoch, „je podstatne dôležitejšia úloha konštruktívnej činnosti subjektu“ ([4], 675). Nakoniec sa Černík venuje aj *metodologickej* úrovni, kde zohrávajú kľúčovú úlohu empirické údaje. Podľa neho tu ide o poznatky získané v empirickom výskume, ktoré slúžia ako podklad na konštrukciu faktografických tvrdení. Fakty totiž nadobúdame „v zložitom procese získavania, spracúvania a filtrácie empirických údajov“ ([4], 676). Podľa Černíka je preto dôležité, aby sa pojem faktu odlišoval od pojmu údajov. Faktografickým tvrdeniam totiž prisudzuje objektívnu

pravdivosť, zatiaľ čo údaje sú podľa neho pravdivé, alebo nepravdivé ([4], 676).⁵

Takéto chápanie faktov otvára viacero otázok. V nasledujúcich odsekoch preskúmam hlavne to, či Černík naozaj ponúka „strednú cestu“ medzi naivným realizmom a extrémnym konštruktivismom. Pokúsim sa ukázať, že *pri istej interpretácii* niektoré body jeho koncepcie vedú k záverom blízkym naivnému realizmu, iné by zas mohli viesť ku zbytočne silne konštruktivistickému chápaniu faktov.

Napriek tomu, že Černík sa kriticky vyjadruje o autoroch, podľa ktorých sa fakty konštruujú už na ontologickej úrovni, sám práve do tejto oblasti umiestňuje vec pre nás. Už na tejto úrovni podľa neho figuruje fakt ako objekt, ktorý „nesie na sebe pečať subjektu“. Takéto vyjadrenie implikuje, že aj keby celý fakt nebol výtvorom subjektu, minimálne určitá konštrukčná aktivita prebieha už v ontologickej oblasti. V prípade histórie to ale znamená, že podľa Černíka historickým faktom (na ontologickej úrovni) nie je samotná minulosť, stav vecí či podobná časť mimojazykovej reality. Podľa neho faktom nie je entita, ktorá by bola úplne nezávislá od toho, či ju nejaký poznávajúci subjekt vyčlenil, vnímal, či na nej zanechal svoju „pečať“, ale entita, ktorá podstúpila istý typ zásahu či konštrukcie. Istý typ „vplyvu“ už na ontologickej úrovni by možno nemusel vyústiť do neprijateľného konštruktivismu, avšak takýto záver predpokladá detailnejšie ozrejmnenie toho, čo treba rozumieť pod „pečaťou subjektu“.

Na Černíkovom chápaní faktov je však problematickejší jeho pojem observačných tvrdení. Hoci v globále Černíka nemožno zaradiť k priaznivcom naivného realizmu, pretože poukazuje na prítomnosť konštrukčnej aktivity pri poznávaní minulosti, jeho charakteristika observačných tvrdení vzbudzuje isté pochybnosti.

Predpoklad, že v histórii (ako aj v iných vedných disciplínach) disponujeme nejakými observačnými tvrdeniami, je veľmi problematický. Zvyčajne sa pojem observačných tvrdení kladie do protikladu k teoretickým tvrdeniam, pretože prvý typ by mal byť teoreticky nepodmienený. Pod observačnými tvrdeniami sa zväčša rozumejú záznamy bezprostredných vnemov, ktoré teória nijako neformuje ani nenasycuje. Takéto tvrdenia, akési „kópie“ bezprostrednej reality, sú očividne blízke naivným realistom a tvrdenia podobné tým, aké sme videli v prvej časti tohto článku, figurujú aj v prácach konštruktivistov. Lenže podľa viacerých filozofov vedy (napr. podľa K. Poppera) takéto neteoretické observačné tvrdenia neexistujú.

Černík evidentne predpokladá existenciu observačných tvrdení. Jeho observačné tvrdenia však podľa neho nie sú teoreticky nezaťažené, a preto by sa mali líšiť od naivne realistických observačných tvrdení.⁶ Na druhej strane, Černík vo svojom článku opakovane rozlišuje medzi observačnými a teoretickými tvrdeniami ([4], 674, 675, 677). Preto sa vynára otázka: Prečo by takúto dištinkciu zavádzal, keby nepoukazovala na principiálny rozdiel medzi týmito dvomi druhmi tvrdení? Ale za predpokladu, že aj observačné tvrdenia sú teoreticky podmienené, vyvstáva ďalšia otázka: Načo je vlastne potrebné zachovať takúto dištinkciu? Domnievam sa preto, že prihlásenie sa k rozdielu medzi observačnými

⁵ Pojem dát (údajov) vykazuje istú podobnosť s pojmom neteoretického poznania, ktorý bude nižšie predmetom kritiky. Nejasný je aj rozdiel medzi pravdivosťou a objektívnou pravdivosťou. Týmto otázkam sa však nebudem ďalej venovať.

⁶ Za toto upozornenie vďačím V. Černíkovi. V liste z 20. 12. 2008 mi píše, že podľa neho sú aj observačné tvrdenia teoreticky nasýtené.

a teoretickými tvrdeniami a súčasné vyhlásenie observačných tvrdení za teoreticky nasýtené si vyžaduje detailnejšie rozpracovanie.

Priblížme si stručne, ako Černík chápe observačné tvrdenie. Jeden z jeho príkladov na takéto tvrdenie znie: „V čase X prebiehal proces A “ ([4], 674). Takýto výrok môže hovoriť napríklad o trvaní vojny, o dobe panovania nejakého vládcu či o iných procesoch. Keďže ide o observačné tvrdenie, malo by zachytávať „zmyslovo pozorovateľné vlastnosti a vzťahy predmetných objektov“ ([4], 675).⁷

Konkrétne príklady takýchto tvrdení by zrejme mohli vyzerat' nasledovne: „Tridsaťročná vojna trvala od roku 1618 do roku 1648“; „Karol Róbert z Anjou vládol Uhorsku v rokoch 1308 – 1342“. Práve tieto tvrdenia môžu vyzerat' ako jednoduché a samozrejme záznamy hovoriace o zmyslovo pozorovateľných záležitostiach. Avšak, ako na príklade tzv. naratívnych viet ukázal Arthur Danto ([5], 8. kapitola), aj výroky, ktoré na prvý pohľad pôsobia neproblematicky, sú v skutočnosti komplikovanejšie. Napríklad samotné označenie „Tridsaťročná vojna“ vychádza z viacerých predpokladov. Je zjavné, že ani priamy účastník bojov počas tejto vojny nemohol hovoriť o „Tridsaťročnej vojne“, minimálne preto, že nemohol vedieť, ako dlho bude trvať. Na druhej strane súčasní historici hovoria o „Tridsaťročnej vojne“. Keby bolo uvedené tvrdenie skutočne observačné, zrejme by k nemu mal dospieť každý pozorný subjekt, a teda vnímavý účastník aj historik by mali predložiť rovnaké tvrdenie. V skutočnosti k takejto zhode dôjsť nemusí, a to preto, že dané tvrdenie evidentne predpokladá viaceré iné poznatky (napr. o začiatku a konci bojov) a teoretické predpoklady (napr. o chronológii, o tom, čo možno označiť za vojnu, a čo len za vzburu, povstanie atď.). Keďže účastník dejinného procesu a historik sa môžu líšiť svojim poznaním a teoretickým rámcom, nemusia sa zhodnúť na rovnakom tvrdení o trvaní spomínanej udalosti. Keď si uvedomíme tieto súvislosti, jasnejšie sa ukazuje, aké problematické (a možno až absurdné) je hovoriť o tom, že niekto pozoroval či mohol pozorovať skutočnosť, že Tridsaťročná vojna trvala v rokoch 1618 – 1648. Samotná vojna v celom jej rozsahu je sotva pozorovateľná, ale aj keby ju hypoteticky niekto celú „sledoval“, na to, aby svoj poznatok sformuloval do uvedenej podoby, by musel využiť dodatočné poznatky a teoretické rámce.

Podobná situácia je aj v prípade tvrdenia „Karol Róbert z Anjou vládol Uhorsku v rokoch 1308 až 1342“. Karol Róbert bol od roku 1301 viackrát korunovaný (väčšinou náhradnou a až nakoniec aj pravou, tzv. svätoštefanskou korunou), a navyše bol niekoľkokrát vyhlásený za kráľa na rôznych snemoch. Tvrdenie o dĺžke jeho vlády preto nevyhnutne predpokladá, že historik určí, ktorá korunovacia či ktoré vyhlásenie za kráľa je rozhodujúce. V pozadí rozhodnutia pre konkrétny dátum preto figuruje implicitná či explicitná teória o tom, čo je nevyhnutnou a postačujúcou podmienkou panovníckej legítimity. Historik si musí vybrať jeden z viacerých možných teoretických rámcov – napr. legítimny panovník Uhorska je korunovaný pravou korunou; legítimny panovník Uhorska je vyhlásený za kráľa na sneme šľachty atď. – a až v rámci neho môže formulovať tvrdenie o dĺžke vlády Karola Róberta. Na tomto mieste je však potrebné zdôrazniť, že takáto situácia nenastáva len pri určovaní dátumu panovania Karola Róberta. Hoci v jeho prípade je pre viacnásobné korunovacie závislosť uvedeného tvrdenia od iných teoretických

⁷ Už samotná reč o zmyslovo pozorovateľných vlastnostiach a vzťahoch je otázna. Túto problematiku však môžeme ponechať bokom.

predpokladov očividnejšia, isté teoretické predpoklady sú v pozadí každého určenia dĺžky vlády. Preto sa zdá, že hovoriť v tomto kontexte o observačných tvrdeniach zachytávajúcich „bezprostredne zmyslovo pozorovateľnú“ zložku minulých udalostí je veľmi problematické.

Černíkov prístup k faktografickým tvrdeniam (hlavne ich rozdelenie na observačné a teoretické tvrdenia) je v istom ohľade podobný narativistickému pohľadu (t. j. konštruktivismu) Ankersmita a Whita, predstavenému v prvej časti článku. V oboch prípadoch sa totiž postulujú existencia elementárnych tvrdení, ktoré akosi priamejšie zachytávajú podobu minulej reality a ktorých overenie je veľmi jednoduché. Zdá sa, že podľa uvedených autorov je na formulovanie takýchto observačných tvrdení potrebné hlavne dobre sa „rozhliaďnúť“ a čo najvernejšie pretaviť svoje vnemy do jazykovej podoby. Observačné tvrdenia sa pritom principiálne líšia od teoretických tvrdení (u Černíka) alebo od narácií ako celkov (u narativistov). V tomto bode sa paralela medzi Černíkom a konštruktivistami v histórii končí. Černík totiž nepopiera možnosť overenia neobservačných tvrdení a zrejme by nepoprel (ako to robia narativisti) ani to, že celé historické diela môžu podať pravdivú rekonštrukciu minulej reality. Takže Černíkovo chápanie práce sociálnych vedcov celkovo neústi do radikálneho konštruktivismu. Napriek tomu sa podľa mňa zbytočne hlási k problematickým observačným tvrdeniam, ktoré v istej podobe predpokladajú tak v naivní realisti, ako aj hlavní predstavitelia konštruktivismu v histórii.

Na teoretickú „zaťaženosť“ vedeckého poznania a nemožnosť existencie bezprostredne observačných tvrdení, ktoré by akosi priamo a bez dodatočných predpokladov hovorili o mimojazykovej realite, upozornili už takí filozofi vedy ako K. Popper, W. V. O. Quine, T. Kuhn či M. Hesseová (pozri [20]; [21]; [16]; [8]). Aj keď ich práce sa zväčša venovali prírodným vedám, ich argumenty a závery sú rovnako platné aj v oblasti sociálnych vied a histórie. Ani v histórii sa totiž nepoužíva jazyk, ktorý by bol úplne nezávislý od akéhokoľvek teoretického rámca. „Stredná cesta“ medzi krajnosťami naivného realizmu a radikálneho konštruktivismu by sa mala zbaviť predpokladu o teoreticky nesformovanom poznaní, ale nemala by sklznúť do ontologickej konštrukcie. Zdá sa, že práve spomenutý Lorenzov prístup k histórii zohľadňuje argumenty uvedených filozofov vedy. Podľa mňa tu ide o veľmi zaujímavý a dostatočne sofistikovaný pohľad na prácu historikov. Dokáže totiž upozorniť na teoretickú kontamináciu empirického poznania, ale zároveň hovorí o možnosti pravdivého priblíženia minulosti v historických prácach.

Záver. Aj Černíkov rozbor pojmu (historický) fakt je vítanou snahou prekonať extrémne pozície prezentované v diskusiách o tejto otázke. Napriek tomu v ňom stále figurujú niektoré nejasné dištinkcie a problematické pojmy. Napríklad pojem observačného tvrdenia je charakteristický pre naivný realizmus a istým spôsobom sa k nemu hlásia aj hlavní predstavitelia konštruktivismu. Keďže Černíkovou snahou je vyhnúť sa týmto stanoviskám, najlepším riešením by bolo vzdať sa tohto pojmu. Na druhej strane, aj keby Černíkov pojem (teoreticky nasýteného) observačného tvrdenia nebol tak problematický ako neprijateľný pojem naivných realistov, stále tu zostáva otázka: Na čo by sme potrebovali a na čom by sme založili dištinkciu medzi teoreticky podmienenými observačnými tvrdeniami a samotnými teoretickými tvrdeniami?

LITERATÚRA

- [1] ANKERSMIT, F. R.: *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language*.

- The Hague: Marinus Nijhoff Publishers 1983.
- [2] ANKERSMIT, F. R.: *Historical Representation*. Stanford, CA: Stanford University Press 2001.
- [3] CONNELLY, J.: Postmodern Scepticism, Truth and History. In: Macfie, A. L. (ed.): *The Philosophy of History*. Palgrave Macmillan 2006, pp. 186 – 200.
- [4] ČERNÍK, V.: Formovanie teórie spoločenského faktu. In: *Filozofia*, roč. 63, 2008, č. 8, s. 670 – 682.
- [5] DANTO, A. C.: *Narration and Knowledge*. New York: Columbia University Press 1985.
- [6] ELTON, G. R.: *Return to Essentials: Some Reflections on the Present State of Historical Study*. Cambridge: Cambridge University Press 1991.
- [7] EVANS, R.: *In Defense of History*. London: Granta Books 1997.
- [8] HESSE, M.: Is There an Independent Observation Language? In: Colodny, R. G. (ed.): *The Nature and Function of Scientific Theories*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press 1970, pp. 35 – 77.
- [9] HIMMELFARB, G.: Telling It as You Like It: Postmodernist History and the Flight from Fact. In: ([11], 158 – 174).
- [10] HUME, D.: *A Treatise of Human Nature*. London: Penguin Books 1969.
- [11] JENKINS, K. (ed.): *The Postmodern History Reader*. New York: Routledge 1997.
- [12] JENKINS, K.: Introduction: On Being Open about Our Closures. In: ([11], 1 – 30).
- [13] JENKINS, K.: *Why History? Ethics and Postmodernity*. London: Routledge 1999.
- [14] KELLNER, H.: Introduction: Describing Redescriptions. In: Ankersmit, F. – Kellner, H. (eds.): *A New Philosophy of History*. London: Reaktion Books 1995, pp. 1 – 18.
- [15] KELLNER, H.: Language and Historical Representation. In: ([11], 127 – 138).
- [16] KUHN, T.: *Štruktúra vedeckých revolúcií*. Bratislava: Pravda 1982.
- [17] LORENZ, C.: Historical Knowledge and Historical Reality: A Plea for „Internal Realism“. In: *History and Theory*, 33, 1994, No 3, pp. 297 – 327.
- [18] LORENZ, C.: Can Histories Be True? Narrativism, Positivism, and the „Metaphorical Turn“. In: *History and Theory*, 37, 1998, No 3, pp. 309 – 329.
- [19] MUNSLOW, A.: *Narrative and History*. London: Palgrave Macmillan 2007.
- [20] POPPER, K.: *Logika vedeckého bádání*. Praha: OIKOYMENH 1997.
- [21] QUINE, W. V. O.: Dve dogmy empiricizmu. In: *Filozofia*, roč. 47, 1992, č. 8, s. 485 – 499.
- [22] ROTH, P. A.: Narrative Explanations: The Case of History. In: *History and Theory*, 27, 1988, No 1, pp. 1 – 13.
- [23] SAARI, H.: On Frank Ankersmit's Postmodernist Theory of Historical Narrativity. In: *Rethinking History*, 9, 2005, No 1, pp. 5 – 21.
- [24] ŠUCH, J.: Hayden White, Metahistória a písanie o minulosti. In: *Historický časopis*, roč. 51, 2003, č. 4, s. 669 – 684.
- [25] WHITE, H.: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press 1973.
- [26] WHITE, H.: The Historical Text as Literary Artifact. In: White, H.: *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press 1978, pp. 81 – 100.
- [27] WHITE, H.: *The Content of the Form*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press 1987.
- [28] ZELENÁK, E.: Narativistický pohľad na históriu. In: *Forum Historiae*, 2007, č. 1; dostupné na: http://www.forumhistoriae.sk/FH1_2007/texty_1_2007/zelenak.pdf
- [29] ZELENÁK, E.: Čo by malo priniesť historické dielo? Ankersmitov pohľad na historiografiu. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, 2008, č. 2, s. 218 – 236.

Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA č. 2/0207/09.

Mgr. Eugen Zeleňák, PhD.
 Katedra filozofie FF KU
 Hrabovská cesta 1
 034 01 Ružomberok, SR
 e-mail: zelenak@fphil.ku.sk